

УДК 94:334.713-005.2 (477) “18/19”
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2600750>

Вановська І.М. кандидат історичних наук, доцент Інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ЖІНОЧІ ТРАДИЦІЙНІ ДОМАШНІ ПРОМИСЛИ ЯК ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

У статті розглядається історія розвитку в Україні традиційно жіночих кустарних промислів у другій половині XIX – на початку XX ст. Показане різноманіття промислових занять українських жінок, дається характеристика найбільш важливих з них, визначається їхнє місце й роль у системі традиційно-побутової культури українського селянства. Аналізуються, систематизуються та реконструюються жіночі традиційні домашні промисли як феномен історичної спадщини України.

Ключові слова: Україна, жіночі домашні промисли, історична спадщина, українське селянство, трансформація суспільства, приватне підприємництво.

В статье рассматривается история развития в Украине традиционно женских кустарных промыслов во второй половине XIX – начале XX в. Показанное многообразие промышленных занятий украинских женщин, дается характеристика наиболее важных из них, определяется их место и роль в системе традиционно-бытовой культуры украинского крестьянства. Анализируются, систематизируются и реконструируются женские традиционные домашние промыслы как феномен исторического наследия Украины.

Ключевые слова: Украина, женские домашние промыслы, историческое наследие, украинское крестьянство, трансформация общества, частное предпринимательство.

The article deals with the history of the development of traditional women's handicrafts in Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. The variety of industrial classes of Ukrainian women is shown, the characteristic of the most important of them is given, their place and role in the system of traditional-domestic culture of the Ukrainian peasantry is determined. Women's traditional home-grown crafts are analyzed, systematized and reconstructed as a phenomenon of the historical heritage of Ukraine. It turns out that during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. women's household crafts and crafts were an integral part

of home-classes for almost every Ukrainian family. For the Dnieper Ukraine this time is characterized by the intensification of liberal reforms and the market transformation of society. The Government's course on the development of private entrepreneurship contributed to the further development of market relations, which was reflected throughout the peasantry of various forms of small business, including various handicrafts. At the same time, the role of women in households and crafts changed significantly. This activity of women in the sphere of small business gives an opportunity to judge how Ukrainian society managed to overcome stereotypes of the traditional patriarchal culture, to abandon old social structures and to develop a new philosophy and normative base of women's household crafts in the course of liberal reforms. It is noted that in the Dnieper Ukraine in the first years of post-reform there were all the necessary objective and subjective preconditions for the wide development here of women's industrial enterprise. Moreover, favorable conditions persisted throughout the period from 1861 to 1917. At the same time, the activity of state agencies, local zemstvos, various economic societies and numerous private patrons and investors played an increasingly important and active role in stimulating the development of women's industry. Thus, the activity of national and provincial structures, based on the whole mass of socio-economic factors, collectively created the background in which the development of women's aristocracy took place and which determined the dynamics, basic forms, socio-economic organization, the geography of female domestic industrial entrepreneurship, and as well as its place and weight in the economic and gender structure in Ukraine during the second half of the XIX - early XX centuries. The results of this research correspond to the questions raised by the activation of the historical memory of the people, the growth of national consciousness, the public's attention to the historical heritage, and the belief that traditional women's domestic crafts can be considered a phenomenon of the historical heritage of Ukraine.

Key words: Ukraine, domestic household crafts, historical heritage, Ukrainian peasantry, society transformation, private entrepreneurship.

Постановка проблеми обумовлена тим, що протягом другої половини XIX – на початку XX ст. жіноче домашні промисли і ремесла були невід'ємною частиною домашніх занять майже кожної української родини. Для Наддніпрянської України цей час характерний активізацією проведення ліберальних реформ і ринкової трансформації суспільства. Урядовий курс на розвиток приватного підприємництва сприяв подальшому розвитку ринкових відносин, що повсюдно в Україні знайшло своє відображення й в рості серед селянства самих різних форм малого підприємництва, зокрема різноманітних кустарних промислів. При цьому істотно змінювалася роль жінок у домашніх промислах і ремеслах. Ця діяльність жінок у сфері малого підприємництва дає можливість судити про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночих домашніх промислів. Тому без детального дослідження ево-

люції жіночих малих форм підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти історичний розвиток українського села у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема визначення жіночих традиційних домашніх промислів як феномен історичної спадщини України завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок в наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники як В.С. Ажаєва [1], О. Бломквист [2], С.О. Давидова, Е.Н. Полоцька, К.І. Беренс, Є.О. Свидерська [3], Р.М. Дутка [4], В.Г. Єгоров [5] та інші, роботи яких вирізняються насиченістю фактичним матеріалом. В роботах попередників, на тлі узагальнюючого вивчення кустарних промислів, досліджувалися деякі важливі аспекти динаміки жіночих домашніх промислів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Проте ця проблема потребує додаткового дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні розвитку жіночих традиційних домашніх промислів як феномену іс-

торичної спадщини України другої половини XIX – початку XX ст., в реконструкції та систематизації жіночих домашніх промислах і ремеслах як суттєвого компонента гендерної економіки України.

Виклад основного матеріалу. Важливим проявом змін у суспільній свідомості жителів пореформеного українського села була й зміна поглядів на соціальний статус жінки та її роль у господарському та суспільному житті України. Саме друга половина XIX – початку XX ст. для України були часом активізації модернізаційного процесу, проведення ліберальних реформ і соціальної трансформації суспільства, що знайшло своє відображення й в рості самих різних форм дрібного підприємництва, зокрема різноманітних жіночих домашніх промислів і ремесел. В ході буржуазного реформування України істотно змінювалася роль жінок у підприємницькій діяльності що дає можливість судити про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва. Характерно, що в українському суспільстві не викликало активний протест прагнення жінок до суспільної діяльності, професійній рівноправності, їхньої спроби змінити устояні норми поведіння. При цьому участь жінок у підприємницькій діяльності, що мала місце й у дореформений час, сприймалися як щось природне в складній особистій ситуації, як життєва необхідність, прагнення забезпечити гідне життя собі й своїм дітям [14, с. 19-20].

При дослідженні жіночого промислового підприємництва українського села питання про його динаміку, загальні показники розвитку і насамперед питому вагу та місце в народному господарстві країни, є одним з основних. Водночас точне визначення загальної кількості жіночих промислових закладів, зокрема в українському селі, обсягу продукції, яка ними випускалася, та чисельності зайнятих у виробництві жінок через недостатню точність джерел виявляється і найбільш складним для

вивчення обраної теми. Це пов'язане з тим, що офіційна статистика у 1861-1917 рр. була дуже далекою від повної реєстрації жіночих кустарних виробництв, особливо тих, де не використовувалася наймана праця. Дослідження, що проводилися місцевими земствами і сільськогосподарськими товариствами, мали інший недолік: не завжди досконально й чітко фіксували організаційно-економічну сторону жіночого кустарництва, оскільки кореспонденти мало рахувалися з програмами досліджень, а свої повідомлення укладали згідно з особистими поглядами. Тому при з'ясуванні місця жіночого промислового підприємництва в загальноукраїнському та регіональному господарстві виникає особлива необхідність використовувати документи різного походження – промислового, податного, торгового, транспортної статистику, земські дослідження тощо, які б взаємно доповнювали один одного [3, с.344-346].

У складному процесі розвитку жіночого кустарництва в Україні, зокрема у посуваннях його місця і ролі в господарській структурі українського села, простежувалося кілька основних етапів. На перших етапах, тобто у дореформену добу, за свідченням сучасників і дослідників, населення українських губерній задовольняло свої нагальні потреби в неземлеробських товарах переважно за рахунок кустарних промислів, які в цей період домінували серед всіх інших форм промислового виробництва (міське ремесло, мануфактура, фабрично-заводське). При цьому значна частина цих промислів мали поки що характер натурального виробництва, але на їхньому фоні йшло становлення і поступальний розвиток товарного виробництва [7, с.16]. Протягом XVIII - першої половини XIX ст. продовжувалося розповсюдження обробних промислів серед селянок й, одночасно, значно посилилася їх трансформація в товарне виробництво. Починаючи з 60-х років XIX ст. повсюдно в Наддніпрянській Україні стали швидко складатися великі кустарні осередки, в яких жінки були зайняті товарним виробництвом нарівні з чоловіками [11, с. 29-30]. На всіх основних етапах поступального розвитку жіночого домашнього підприємництва явно просте-

жувалась тенденція до зростання чисельності селянок, які були ним охоплені. Незважаючи на всю недосконалість джерел та інші складності, дослідники української кустарної промисловості багаторазово робили спроби визначити загальну кількість промислових селянок. Подібні статистичні підрахунки робилися й стосовно жіночого промислового підприємництва в пореформеному українському селі. Так, згідно з даними за другу половину XIX – початок XX ст. в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії налічувався 436 тис. сільських кустарів з яких приблизно 83 тис. були жінками [8, с. 130-134].

Названі цифри в основному визначають принципово істотне місце жіночих кустарних промислів у народному господарстві як України, так й Російської імперії. Дослідження в масштабах кожної з українських губерній дозволяють, на думку автора, більш-менш точно відповісти на питання про загальну кількість місцевих селянок, зайнятих у сфері промислового підприємництва. Однак і тут необхідно ставитися до статистичних джерел з достатньою мірою умовності. Можна припустити, що через постійний недооблік певних груп жінок, що були зайняті кустарними промислами та ремеслами, особливо у дрібних і віддалених населених пунктах, в основній своїй масі джерела показують лише ту межу, нижче за яку реальне число жінок-промисловиків не опускалося [2, с. 209].

Жіночі кустарні промисли в Україні зосереджувалися переважно в губерніях з мало розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Щодо цього спостерігається значна відмінність від російських губерній, де кустарні промисли демонстрували найбільшу щільність у центральних промислових губерніях Московської, Владимирської, Нижегородської, у яких зосереджене понад 25% усієї кількості кустарів. Найпоширенішими, кустарними промислами в Україні були промисли по обробці волокна, дерева й шкіри. Особливо широкий розвиток одержали жіноче ткацтво й виготовлення ниток, що становило 89,3% числа кустарів [12, с. 270-271].

Ступінь поширення й рівень розвитку кустарних промислів у різних господар-

сько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими факторами: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільш широке поширення дрібна селянська промисловість одержала у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селищі селянки понад землеробство мали й промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли відігравали головну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє. Великі промислові села були центрами промислових округів, границі яких у міру поширення промислу усе більше розширювалися. Важливо відзначити, що господарство й сам побут селян перетворювалися тим радикальніше, ніж ближче було те або інше село даного промислового округу до центра промислу. Якщо в селах, що становили як би периферію промислового округу, землеробство ще зберігало своє велике значення, то в селах, розташованих ближче до центра промислу, землеробство було вже відтиснуте на задній план [6, с.28-30].

Характерно, що на периферії промислового округу існували й більше примітивні форми промислу, та й самі промислові заняття були різноманітніше: тут селянки з'єднували основний для даного округу промисел не тільки з землеробством, але й з іншими промисловими заняттями, які не вимагали високої кваліфікації. Навпаки, у центрі промислового округу його провідний промисел був не тільки головним, але і єдиним заняттям жителів. Великі торгово-промислові села Київської губернії виступали в ролі центрів закупівлі сировини й збуту готової продукції даного промислу. Таким чином, формування промислових округів було пов'язане з переходом дрібного товарного виробництва в сфері селянських промислів до капіталістичного, із процесом складання капіталістичної мануфактури [13, с.8-10].

Документальні дані свідчать, що тільки за 1897 - 1915 роки чисельність українських селян, залучених до дрібної промислової діяльності, зросла й досягла в

1915 р. майже 500 тис., серед яких жінки склали більше 100 тис. [10, с. 186-189]. У той же час загальний рівень залучення жіночого населення українських губерній в підприємницьку діяльність містив тенденції розвитку окремих промислових галузей. В умовах ринкової економіки ці тенденції часто були закономірно різнонаправленими. Окремі промисли не витримували конкуренції з великим фабрично-заводським виробництвом і зникали, інші, навпаки, в ринкових умовах, починали більш динамічно розвиватися. Часто на місці зниклих з'являлися зовсім нові форми жіночого підприємництва, викликані якими-небудь регіональними щойно посталими господарськими потребами [9, с. 19-24].

Результатом подібних динамічних процесів стали суттєві структурні зрушення, які виникли в господарстві українських губерній, зокрема й у сфері самої кустарної промисловості. Але при всій значущості структурних змін, вони не знизили загальні показники залучення жіночого населення у промислову діяльність. Аналіз наявних відомостей свідчить, що у різних повітах жіночі промисли часто відігравали неоднакову роль. Це обумовлювалося цілою низкою чинників: місцевими історичними і виробничими традиціями, сировинною базою, густотою населення, забезпеченістю землею, ступенем розвитку фабрично-заводської промисловості та ін. Але в цілому для України в період, що досліджується, була характерна відносно висока питома вага промислових селянок у загальному селянському населенні, яка досягала щонайменше 4%, а в деякі роки й вище [14, с.19-20].

Для з'ясування питання про чисельність селянських жінок-підприємців та їх питому вагу в різних губерніях України певну інформацію дає податкова статистика. З огляду на те, що в податкових розрядах звичайно об'єднувалися досить різні економічні групи, її матеріали служать в основному для найзагальнішої диференціації сільських промисловиків. Особливий інтерес становить аналіз динаміки свідоцтв і білетів, що видавалися на дрібний торг з повним і половинним збором. Аналізуючи

дані про кількість одержаних у 1883 р. по місцевостях усіх класів промислових свідоцтв обох категорій в українських губерніях, можна зробити висновок про те, жінки займали важливе місце дрібних промисловців. Про зростання жіноцтва серед промислового населення свідчать також прохання селянок про дозвіл на відкриття промислових закладів. Такі прохання масово стали надходити до губернських правлінь вже з 1870-х років й їх потік не зменшувався аж до 1917 р. [5, с. 9-10].

Теза про досить велику питому вагу жіночих кустарних промислів в економічній структурі України підтверджується також і шляхом дослідження обсягу її виробництва. Ще одним важливим доказом того, що селянська жіноча промисловість посідала значне місце в економічній структурі України, є статистика ярмаркової торгівлі. Вироби жіночих промислів були у другій половині XIX - на початку XX ст. важливим компонентом усіх українських ярмарків. Статистика найбільших ярмарків охоплювала ту частину виробів селянок, котрі виходили на губернський і загально-російський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово склалися у значні партії. Обсяги продажу на найбільших ярмарках України кустарно-промислових товарів і сировини були досить значними. Так, за 1893 - 1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку було продано таких товарів на 300 тис. крб. [14, с. 19-20].

Разом з тим, показники оборотів найбільших ярмарків і загальна торгова статистика ще не можуть дати об'єктивних даних про загальний обсяг товарного виробництва жінок-промисловців в Україні. У багато разів більша маса товарної кустарно-промислової продукції не надходила на ці великі ярмарки, а поглиналася споживачами на місцях, на дрібних ярмарках і сільських базарах і, отже, не реєструвалася. В той же час аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них кустарних товарів була ще

вищою, ніж на великих ярмарках. В цілому, за офіційними земськими джерелами, вироби жінок-кустарок серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина товарної продукції реалізовувалася безпосередніми жінками-виробниками по найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася прямо в руки селянського споживача, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі [7, с. 21-24].

Найбільш наочно масштаби розвитку, динаміку і соціально-економічне значення жіночого кустарництва в Україні демонстрували різні сільськогосподарські та кустарно-промислові виставки. Всього за період, що розглядається, українські жінки-підприємці взяли участь у понад 195 виставках, в тому числі приблизно у 25 міжнародних і всеросійських та в 170 губернських і місцевих. Сучасники відзначали величезне враження, що справляли ці виставки на громадськість, та їх безумовно позитивний вплив на подальший розвиток жіночого підприємництва. Жінкам-експонентам, які ставали переможцями, видавалися грошові премії, медалі та похвальні листи, запроваджені державними відомствами, земствами, господарчими товариствами і приватними особами. Це додатково заохочувало промислових селянок до вдосконалювання своїх виробництв, пропагувало нові технології і технічні прийоми, створювало гарну рекламу кустарної продукції, підвищувало її конкурентоспроможність. Експонати свідчили про значні потенційні можливості участі жіноцтва в кустарній промисловості. Так, у 1870 р. на всеросійській виставці в Петербурзі українські промислові селянки експонували багато своїх текстильних виробів. На Паризькій всесвітній виставці 1878 р. дістали схвалення оригінальні вироби українських ткаць. У 1880 р. сільськогосподарська виставка в Харкові продемонструвала істотні переваги тканин, виготовлених місцевими промисловими селянками [11, с. 19-22].

Експлуатація жінок-підприємців скупниками, посередниками, лихварями, тор-

говцями, конкурентна боротьба, безробіття, важке економічне становище часто послужило підставою для організації промислових кооперативів. За таких умов прибуток від кустарного промислу давав можливість домогосподарству сплачувати податки, не прибігаючи до дешевого, несвоєчасного продажу хліба й худоби, дозволяв значно покращити економічний стан родини. Зв'язок жінок-підприємців із землею не переривався, що було найкращою гарантією добробуту родини. Майже 90 % всіх жінок займалися промислами і ремеслами переважно в зимовий час [9, с. 190]. В цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. спостерігалася досить висока динаміка жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні. Завдяки наполегливій праці українських народних майстринь основні прийоми виготовлення будь-якого виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. Жіночі традиційні домашні промисли можна вважати феномену історичної спадщини України другої половини XIX – початку XX ст.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати, що в Наддніпрянській Україні вже у перші пореформені роки склалися всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут жіночого промислового підприємництва. Більше того, сприятливі умови зберігалися і протягом усього періоду з 1861 по 1917 рік. При цьому все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку жіночої промисловості відігравала діяльність державних відомств, місцевих земств, різних господарчих товариств і численних приватних покровителів та інвесторів. Таким чином, діяльність загальнодержавних і губернських структур, накладаючись на всю масу соціально-економічних факторів, в сукупності створювали той фон, на якому відбувався розвиток жіночого кустарництва й який визначав динаміку, основні форми, соціально-економічну організацію, географію жіночого домашнього промислового підприємництва, а також її місце й питому вагу в господарській й

гендерній структурі в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Результати даного дослідження відповідають на питання, викликані активізацією історичної пам'яті народу, зростанням націо-

ЛИТЕРАТУРА

1. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец ХІХ в. – начало ХХ в.): Аналитический обзор . М.: Издание ИНИОН РАН, 1994. – 36 с.
2. Бломквист А. Кустарная промышленность в России // Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100, 251 с.
3. Давыдова С.А., Полоцкая Е.Н., Беренс К.И., Сви́дерский. Е.О. Кустарная промышленность России. Женские промыслы. СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.
4. Дутка Р.М. Полтавські вибійчані рушники // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 46-50.
5. Егоров В.Г. Кооперативное движение в дореволюционной России (новый взгляд) // Вопросы истории. – 2005. – №6. – С. 9-10.
6. Журнал Совещания о нуждах кустарного промысла. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1905. – 76с.
7. Журнал Совещания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1909. – 26 с.
8. Историко-статистический обзор промышленности России // Под. ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83, 164 с.
9. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1912. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1913. – 282 с.
10. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1914 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1915. – 200 с.
11. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – Полтава: Б.и., 1912. – 33, 10 с.
12. Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. // Ремесленная газета. – 1897. – №34. – С. 270-271.
13. Кустарь. – 1910. – № 8. – С. 4-10.
14. Кустарь. – 1911. – № 2. – С. 19-20.

нальної свідомості, увагою суспільства до історичної спадщини, впевненістю в тому, що жіночі традиційні домашні промисли можна вважати феноменом історичної спадщини України.

REFERENCES

1. Azhaeva V.S. Melkoe predprynimatelstvo v Rossyy (konets ХІХ v. – nachalo ХХ v.): Analytycheskyi obzor . М.: Yzdanye YNYON RAN, 1994. – 36 s.
2. Blomkvyst A. Kustarnaia promyshlennost v Rossyy // Trudy komyssey po yssledovaniyu kustarnoi promyshlennosty v Rossyy. – SPb.: Typ. V. Kyrshbauma, 1887. – Выр. 16. – 605, 100, 251 s.
3. Davydova S.A., Polotskaia E.N., Berens K.Y., Svyderskiy. E.O. Kustarnaia promyshlennost Rossyy. Zhenskye промыслы. SPb.: Yzd. otделom СЭ y SS, 1913. – 440 s.
4. Dutka R.M. Poltavski vybiichani rushnyky // Narodna tvorchist ta etnohrafia. – 1988. – № 6. – S. 46-50.
5. Ehorov V.H. Kooperatyvnoe dvyzhenye v dorevoliutsyonnoi Rossyy (novyyi vzgghliad) // Voprosy ystoryy. – 2005. – №6. – S. 9-10.
6. Zhurnal Soveshchanyia o nuzhdakh kustarnoho промысла. – SPb.: Typ. V.Kyrshbauma, 1905. – 76s.
7. Zhurnal Soveshchanyia o nuzhdakh kustarnoi promyshlennosty. – SPb.: Typ. V. Kyrshbauma, 1909. – 26 s.
8. Ystoryko-statysticheskyi obzor promyshlennosty Rossyy // Pod. red. D.A. Tymyriazeva. – SPb.: Typ. V. Kyrshbauma, 1883. – T. 1. – 222, 53, 83, 164 s.
9. Kustarnые промыслы. Tekushchaia statystyka za 1912. – SPb.: Typ. V.Kyrshbauma, 1913. – 282 s.
10. Kustarnые промыслы. Tekushchaia statystyka za 1914 selskokhoziaistvennyi hod. – SPb.: Typ. V.Kyrshbauma, 1915. – 200 s.
11. Kustarnyi otdel na Poltavskoi selskokhoziaistvennoi vistavke 1909 hoda. – Poltava: B.y., 1912. – 33, 10 s.
12. Kustarnyi otdel selskokhoziaistvennoi y promyshlennoi vystavky v Kyeve v 1897 h. // Remeslennaia hazeta. – 1897. – №34. – S. 270-271.
13. Kustar. – 1910. – № 8. – S. 4-10.
14. Kustar. – 1911. – № 2. – S. 19-20.